

ՊԱՏՄԱԿԱՆ

Պ Ա Տ Մ Ո Ւ Թ Ի Ի Ն

Ս. ԷԶՄԻԱԾՆԻ ՎԱՐԴԱՊԵՏԱՐԱՆԻ

ԵՒ ԳԵՈՐԳԵԱՆ ԾԵՄԱՐԱՆԻ

(Դ ԴԱՐԻՑ ԽԻՆԶԵԻ ՄԵՐ ՕՐԵՐԸ)

Այս ազգօգուտ գործունեութեան լուրը զովաբար անձրեւի պէս տեղաց կրթութեան ծառաւի Հայ հոգիների վրայ, որոնք շտապեցին դէպի էջմիածին՝ մաս առնելու աշխատանքից կամ կրթուելու, իրենց հերթին կրթութիւնը տարածելու համար խաւար մնացած տեղերում։ Ս. Անանիայի Առաքապետը հասաւ մեծ անունի ու բարձրութեան եւ պալատոնապէս ճանաչուեց որպէս Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսարանի գործող Վարդապետարանը։ Այնտեղ պատրաստուեցին բազմաթիւ գործիչներ։ Սերունդ պատրաստողներից մէկն էր Մելքիսեդեկ Վժանցին, որ Լիմ Անապատից գալիս է Ս. էջմիածին։ Նա իր ժամանակի ամէնից պիտուն մարդն էր մեր պալատներում։ Նրա գալուստը հաւասարապէս ուրախալի էր մեծին եւ փոքրին։ Վժանցին իր ուսուցչական գործունեութիւնը ծաւալում է Երեւանում եւ էջմիածնում։ Եւ լինէր յորժամ Մելքիսեդեկ Վարդապետը կաննէր ի դաս եւ ի քարոյ իբրիւ՝ զորձանս ուղիւից եւ հեղեղաց ընթանայր բանն ի բերանոյ նորա, յորոյ ի մաստութեանն ամենեւեան ապուշ եղեալ՝ հիանային եւ բաղձային»⁽²¹⁾։

Մելքիսեդեկ Վարդապետ Վժանցու դասախոսութիւնները ոգեւորութիւն եւ հիացում են առաջ բերում իր ունկնդիրներին շարքերում, սակայն արդիւնքը համեմատաբար մեծ չէր, որովհետեւ նիւթը աշակերտների գլխից վեր էր մնում շատ անդամ, նրանք չունէին անհրաժեշտ նախապատրաստական պատրաստութիւնը եւ նեղ էր նրանց մտահորիզոնը յատկապէս «արտաքին դիտութիւնների մարզում։ Դասախոսութիւնները համարեալ մնում էին անմարսելի եւ անհասկանալի։ Այդ այդպէս էր մանաւանդ իմաստասիրութեան վերաբերեալ դասախոսութիւնների հարցում։ Դասաւորքերն էլ անմատոյց էին եւ անհասկանալի։ Աշակերտների ձեռքն էին տրւում Ի Դարի խրթին յուշարան գլորոցի արտադրութեանց ազնոտուած պատճենները։ Հակառակ այդ զգուշութիւններին, աշակերտները շարունակում էին աշխատել. «Այլ դայս արտաքին զրեանս յայն սակս յիշեմ եւ շնորհակալ լինիմ նմա, զի զայսպիսի ալլալաւիդ, եւ ալլատեսակ, եւ ալլանուն, եւ անընտել բանս, առանց վարժողի եւ թարց ուրուք ուսուցանողի՝ իւրովի եղիտ զամենայն ի սկզբանէ մինչև չեւ զկատարածն»⁽²²⁾։

Դարբիսեղու ակնարկած այս «ալլանուն եւ անընտել» բացատրու-

(21) Դարբիսեղի, «Պատմութիւն», էջ 308։

(22) Դարբիսեղի. Յոյմը, էջ 307։

թիւները վերաբերում են յունաբան խրթնախօս դասագրքերին, որոնք իրենց թարգմանող մարդկանց համար շատ անգամ անհասկանալի էին մնացել, էլ ո՛ւր մնաց տասը դար յետոյ ապրող եւ գիտութեանց համն ու հոտը ի սպառ մոռացած սերունդներին, որոնք իրենց անունը հայրեւ դրում էին եւ տարրական զաղափտն իսկ չունէին պղատոնականութեան կամ նոր-սղատոնականութեան մասին:

Այնուամենայնիւ Մելքիսեդէկ Վժանցին չի յուսահատուում եւ մեծ նուիրումով շարունակում է իր դասախօսութիւնները Ս. Անանիայի Անապատում: Նա ուզի ի բոլին աշխատում է իր պարզամիտ ունկնդիրներին ծանոթացնել Դաւթի Սահմանաց Գրքին, Պորփիրի Վերլուծութիւններին, Արիստոտելի Ստորոգութեան, Պերարմենիանին, Ալիսարհացն եւ այլն:

Մելքիսեդէկի դասախօսութիւնները այնքան բարդ էին թուում իր աշակերտներին, որ նրանք հետազայում էլ առանց քաշուելու խոստովանում էին, իրենց համար այն ժամանակ դժուարիմաց թուացող այդ նիւթերի պարզութեան ի տես, իրենց չափազանց խակ եղած լինելը: Ակինեան գրում է. «Հաւանական է կարծել, թէ ինչպէս Մեծ Անապատի եւ Լիմ Անապատի մէջ, նոյնպէս հոս ամենահետաքրքրական երեւեցաւ դասախօսութիւնների նիւթը: Կը զրէ գոնէ Ոսկան թէ իրեն համար անմարսելի էին անոնք»(23):

Վժանցու դասախօսութիւնները այս ձեւով շարունակուում են մինչեւ այն ժամանակ, երբ Լեհաստանից վերադառնում են Պաշտուր Կեսարացին եւ իրեն ընկերացող երիտասարդ արեղաները, որոնք զնայել էին պայքարելու լատինացման դէմ եւ լատինական հոգեւորականութեան բովանդակ կրթուած հրետանու դէմ ցոյց էին տուել միայն յարգեայ նիգալներ: Հայրենիք դառնալով, նրանք երդուել էին զինուել հակառակորդի բոլոր զէնքերով եւ զերազանցել նրան իր իսկ զէնքերի պատրաստութեան եւ գործածութեան ասպարէզում: Իսկ այդ անելու համար, նրանք շատ լաւ հասկանում էին, թէ պէտք էր յաղթահարել այսպէս ասած արտաքին գիտութիւններին:

Ս. Գրքի պարզ ընթերցումից բացի ուրիշ բան չհասկացող Հայ պատուիրակները Լեհաստանում իրենց առած դասը երրեք չմոռացան եւ յանդեցին Հիշիկ եղբորակացութեան. «Իմացեալ թէ զայն, զոր գիտեն, ոչ է գիտութիւն, այլ պարտ է նոցա զարտաքին գիրսն կարդալ», ասում է Դաւրիթեցին եւ աւելցնում նրանց հաստատ որոշումը. «Գնամք յէջմիածին առ Մելիքէթ Վարդապետն, զայլ ամենայն ինչ թողեալ՝ արտաքին գիրքն կարդամք ի նըմանէ: Եւ յորժամ հասին յէջմիածին առ ժամայն սկսան ի նոյն գործն ձեռն արկանել, եւ ոմանք եւս յեղբարց ի միաբանիցն իջմիածնի: Ընդ նոսին յարեցան ի դաս առնուլ. եւ յորժամ միաբանեալ եղբայրքն եկին առ Մելիքէթ Վարդապետն, եւ սկսան դաս առնուլ, նախ՝ զբերականութիւնն դաս առին, զկնի նորա զսահմանքն սկսան, եւ ապա զՊորփիրն, զՍտորոգութիւն, զՊերարմենիանն, զԱլիսարհացն, զգովելին. զկնի սոցա ամենեցուն զամենայն աղգաց տօմարն»(24):

Իջմիածնի միաբաններից Վժանցուն աշակերտել են Սիմէոն Զուգալեցին եւ Ոսկան Երեւանցին: Սիմէոնը Փլիլպոս Աղբակեցի կաթողիկոսի ժամանակ հանդիսանում է իջմիածնի Վարդապետարանի սիւնը, իսկ Ոսկանը տպագրութեան գործում մատուցանում է լաւագոյն ծառայութիւն, հրատա-

(23) Ակիմեան, «Մովսէս Կաթողիկոս», էջ 202:

(24) Դաւրիթեցի, Յայճը, էջ 398:

բաղկելով Աստուածաշունչը եւ ուրիշ գրքեր: Վժանցու համարը այնքան մեծ էր, որ հետագայ լեհաստանից, Ղրիմից գալիս էին իրեն լսելու:

Վժանցին գնահատեց ամօթապարտ մնացած արեղանների նախանձառյուզութիւնը եւ իր կարելին արեց զգացուած բոցը փակելու: Պատմութիւնը ցոյց տուեց, որ երկու կողմից միացեալ այս ջանքը ի դուր չկորաւ: Հետագայում մրցութեան ասպարէզ դուրս եկած Հայ Հոգեւորականները իրենք կառող էին կարմրացնել հակառակորդին:

Այդ անելու համար հարկ էր պատրաստուել: Պատրաստուելու համար նրանք դիմեցին Մովսէս կաթողիկոսին. «Արեղայք եւ ընկերակիցք Ոսկանի, որք էին իջմիածին, յարեան ի վերայ կաթողիկոսին Մովսէսի ասելով, իսմ մեզ եւս հրաման տուր, զի գնացեալ յերեւան զդաս առցուք ի Մելիքաէթէն եւ կամ գնա բեր ի տեղիս, զի աստ ի մէջ իջմիածնի դաս ասացէ՞ս»⁽²⁵⁾:

Ուսումնասէր Մովսէս կաթողիկոսի յաղթանակն էր դա: Պատուած չլր տղիտութեան քողը եւ ճանապարհը բաց էր գէպի լուսաւոր բարձունքները, եւ դա գանդուածների պահանջով եւ ո՛չ թէ վերեւի պարտադրանքով: Ի՛նչ խօսք, որ մեծադոյն խնդութեամբ նա բաւարարուծ է սւսումնասէր պատանիներին:

Բացի Ս. Անանիայի Անասպտից, նոյն շրջանում Յովհաննավանքումն էլ դործում էր մի ուրիշ գպրոց, որը նոյնպէս որոշ առումով նկատուած էր Մովսէս կաթողիկոսի վարդապետարան, բայց նուազ բարձրութեան վրայ էր գտնուում Ս. Անանիայից: Ժամանակակիցները Վժանցու վարած Վարդապետարանը կոչում են «Համալսարան Կաթողիկոսարանի»:

Մովսէս կաթողիկոս անշքացած իջմիածինը նւթապէս նորոգելուց բացի, այնտեղ հիմք է դնում Հոգեւորականներ պատրաստելու յատուկ բարձրագոյն մի դպրոցի, որտեղ, շնորհիւ Վժանցու դասախօսութիւնների գարգանում են հոնս եւ դիտութիւնս արտաքին գրոց եւ արուեստ քերականութեան», որոնք ըստ Դարբիսեցու հրաւրին բարձեալ եւ անհետ լեալ էին»⁽²⁶⁾:

1632 թուականին վախճանում է Մելքիսեդէկ Վժանցին եւ իր վախճանումով վերջ են գտնում այնքան հետաքրքրութիւն եւ աշխոյժ առաջացրած «արտաքին գիտութիւններ»ի դասերը:

Վժանցու աշակերտներից ամէնից յաջողն ու ամէնից նշանաւորը հանդիսացաւ Սիմէոն Զուղայեցին, որը 1640 թուին, Փիլիպոս կաթողիկոսի օրով (1633–1655) վերադառնում է իջմիածին եւ ստանձնում նրա Վարդապետարանի տեսչութիւնը եւ արտաքին ուսմանց դասաւանդման պարտականութիւնները:

Ղուկաս Կարնեցին էլ այս դպրոցի սաներիցն է: Նա թողել է մի ձեռագիր, որի մէջ ամփոփել է աւանդուող արտաքին գիտութիւնների նիւթերը: Նոյն տեղում յիշատակում է նաեւ Յովհաննավանքի դպրոցը, խօսում նրա կազմակերպութեան մասին եւ խաչատուր Կեսարացուն եւ Փիլիպոս Աղլաւեցուն յիշատակում է որպէս բազկակից եղբայրների՝ «բաղմամուտ արտաքին գիտութիւնների»: Թէեւ Դարբիսեցին խօսում է Յովհաննավանքի դպրոցի մասին, եւ ինչպէս տուեալներն էլ այդ են հաստատում, որ այն Կաթողիկոսարանի վարդապետարան կարող ենք համարել, սակայն խաչատուր Կեսարացին միշտ վարել է Յովհաննավանքի դպրանոցը, իսկ Փիլիպոս Աղլաւեցին՝ իջմիածնի դպրոցը:

(25) Ալիմեմ, «Ոսկան Եպիսկոպոս», էջ 284:

(26) Դարբիսեցի, նշմը:

Մովսէս կաթողիկոսին յաջողուեց վերջ առ իջմամբնի սղարի գրութեան եւ Հանդիսացաւ իջմամբնի վերանորոգիչը, այնպէս որ Սաշաաուր կեռարացի Վարդապետը իբրտունջ ունի առեալու։ Վերկին լուսաւորիչ եղեւ Հայկազուն յետիս, նորոգելով զսուրբ իջմամբնն եւ զեղծեալ կարգս մեր, որ ի թուլութենէ յառաջացան(27)։

Կաթողիկոս լինելով եւ իր ձեռքի տակ ունենալով բաւական թուով գիտուն վարդապետներ, Մովսէս Տաթեւացին ընդարձակեց եւ բարձրացրեց Յովհաննավանքի դպրոցը, այն պարճնելով Կաթողիկոսաբանի Վարդապետարան։ Այդ մասին Դաւրիթեցու մօտ կարդում ենք. «Այլ եւ Հոպելից սուրբ վարդապետս տէր Մովսէս կարգեաց դպրատուն ի մեծափառ սուրբ ուխտն Յօհաննավանք, ուր ժողովեաց մանկունս յուլիս, եւ զամենեցուն զմախն եւ զպետս Հոգայր, եւ մանկունքն անդրադ եւ անխափան ուսանէին զեկեղեցական ուսումն, եւ զգիրս աստուածաշունչս, եւ զմատառերականս, որք եղին ամենեքեան արք գիտանիք եւ օգտակարք աշխարհի, վարդապետք, եպիսկոպոսք, եւ արեղայք, եւ երկցունք, եւ ամենայն վանօրայք, որք ամայացեալք ի խաւարի կային, եղեն լցեալք միաբանօք, արեղայիւք, եւ կրօնաւորօք, եւ զեղօրայք՝ վարժ երիցամբք(28)։

Յովհաննավանքի Վարդապետարանի, ինչպէս Ս. Անանիայի Անապատի Վարդապետարանի բացմամբ ու գործունէութեամբ Սիւնեաց Մեծ Անապատի աւանդութիւններն ու ձգտումները դառնում են արեւական եւ զեկեղեցական, ինչպէս Մովսէս Տաթեւացու զահակաութեամբ այդ դպրոցի ոգին Հանդիսանում է Հայ եկեղեցու շարժիչ ուժը։ Չնայած Տաթեւացու վարչութիւնը կարճատեւ է լինում (ընդամենը չորս տարի), սակայն մեծ է լինում նրա արդիւնքը եւ մնայուն, որովհետեւ յանձինս իր աշակերտ եւ յաջորդ զահակաների՝ գտնւում են նայն գործին ու նպատակներին յարած ու գնահատող մարդիկ։

Յովհաննավանքի իջմամբնի Վարդապետարանը Հանդիսանում է Ժէ Դարի Հայ իրականութեան մէջ գոյութիւն ունեցող Հայ դպրոցների մայրը եւ օրինակը, որտեղ Հաւաքուած բազմաթիւ մանուկները կրթւում եւ մարդրւում են եկեղեցական գիտելիքների մէջ։ Նրա բոլոր ծախսերը Հոգում էր կաթողիկոսը իր անձնականից՝ կաթողիկոսարանի Հաշուին(29)։

Նոյն դպրոցի մասին ժամանակակից յիշատակագիր Ղուկաս Գառնեցի 1631 թուին Հետեւեալն է տաւում. «Եւ արդ, եղեւ սկիզբն եւ կառարումն այսմ գծագրութեանս ի յերկիրս Այրարատեան, ի յոտս Արազածու ի սահմանս գիւղաքաղաքին Կարբու՝ ի Հրաշարնակ մենաստանս Ս. Կարապետի, բնդ Հովանեաւ բարձրաբերձ երկնահանգէս սուրբ Աստուածածնի տաճարիս, որ մակագրեալ յարջրօլէին Յովանավանք, որ է այժմ դպրոց, եւ ժողովեալ կան յուլով Համբակատիւ մանկունք ի յուսումն եւ ի վերծանութիւն աստուածաշունչ գրոց՝ Հրամանաւ եւ ծախիւք տեսուն Մովսէսի կաթողիկոսի ընդհանուր Հայկապետն սեռի կրկին լուսաւորչի...»(30)։

Փիլիպոս կաթողիկոս Յովհաննավանքի այս դպրոցը փոխադրեց իջմամբնին, այնտեղ վանահայր եւ դպրոցի տեսուչ թողնելով Չաքարիս Վա-

(27) Այսպանեան Ա., Առջը, էջ 448։

(28) Դաւրիթեցի, Առջը, էջ 307։

(29) Դաւրիթեցի, Առջը, էջ 307։

(30) Մատենադարան էմիսիոնի, հմբ. 2872։

դարչապատգուն, որը բարեխղճորէն պահպանում է վանքի գպրոցական աւանդութիւնները, այս անգամ ո՛չ թէ որպէս Կաթողիկոսարանի պաշտօնական Վարդապետարանի, այլ որպէս բազմաթիւ գործող գպրոցներից մէկի։ Այդ գպրոցի աշակերտներից մէկն է Զարարիա սարկուսազ պատմիչը, որն իր ուսուցչի գործունէութեան մասին գրում է․ «Հաստատեաց եւ գպրատունս եւ զնուստութիւնն իմ կարգեաց ուսուցիչ մանկանց»⁽³¹⁾։

Այսօրանեան անդրադառնալով Զաքարիայի այս տողերին, գտնում է թէ Յովհաննավանքի այս նոր գպրոցը զուտ ժողովրդական էր եւ կապ չուներ հոգեւորականներ պատրաստելու գործին հետ։ Այս կարծիքը մասամբ միայն ճիշդ է։ Վանական գպրոցները միշտ էլ առաջնահերթ նպատակ են ունեցել կրօնաւորներ պատրաստել, որակային Մովսէս Տաթևացիի գպրոցի դուռը բացում է անխորի բոլոր Հայերի առաջ, հոգեւոր ասպարէզի ընտրութիւնը թողնելով աշակերտի կամքին։ Սա աւելի չուտ ուսման ընդհանրացում է նշանակում։ Լուսամիտ Հայրապետի նպատակն էր լուսաւորել իր աղբր, դրա հետ զուգընթաց պատրաստել հասարակական գործիչներ՝ հոգեւորական եւ աշխարհիկ կեանքի ու գործունէութեան համար։

Այսպէս, էջմիածնի գպրոցից դուրս եկած աշակերտների ձեռքով սկսում է վերանորոգչական մեծ մի աշխատանք․ «Եփնեցան եկեղեցիք ի գեղաստանս, զարդարեցան՝ վանօրայք պարկեշտակրօնիւք եւ առաքինացան միայնակեցք եւ զի՞ է քեզ, գրեթէ ամենեւիմբք առաքելանման էր շնորհաց տարածումն»⁽³²⁾։

Գ Լ Ո Ւ Խ Է

ՎԱՐԴԱՊԵՏԱՐԱՆԸ ՓԻԼԻՊՈՍ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ ՕՐՈՎ

(1633 – 1655)

Նախքան Փիլիպոս Աղբակեցու գպրոցական գործունէութեան մասին խօսուելը, աւելորդ չի լինի մի քանի խօսք ասել նրա անձի եւ հեղինակութեան մասին, որովհետեւ գործը լիովին ճանաչելու, արժեւորելու եւ գատելու համար հարկ է յաւաստէս ճանաչել այն մէջտեղ բերող տեճն ու պայմանները։

Փիլիպոս Աղբակի գուառի Երնկան գիւղից էր ։ Տասնչորս տարեկան հասակում գնում է Սիւնեաց Մեծ Անապատը, բայց փոքր տարիք ունենալուն պատճառով չի ընդունւում աշակերտութեան մէջ։ Ութը ամիս նա վանքից դուրս է մնում, բայց չի կտրւում նրա շրջապատից։ Այդ ժամանակ Մովսէս վարդապետն է գալիս արտասահմանից եւ Սարգիս եպիսկոպոսի յանձնարարութեամբ նրան ընդունում է իր մօտ՝ աշակերտութեան (մօնթ)։ Մեծանշանով, հետեւում է Անապատի ուսման ընթացքին․ աւարտում է այն, «Օրհնեցին զնա արեղայ կուսակրօն քահանայ, եւ նա ի տունէ եւ ի գիւղերի հետեւէր ճգնողական վարուց եւ գործոց առաքինութեան, եւ յրնթերցումն եւ յուս-

(31) Զաքարիա Սարկուսազ, «Պատմութիւն», Գ. ԺԶ։

(32) Մատենադարան, Ձեռագիր քիւ 2308։

սուսն առտուածային գրոց։ Զորոյ յառաջդիմութիւնն տեսնելով վարդապետին Մովսէսի՝ իրով հասնութեամբն եւ վկայութեամբ ամենայն եղբայրաց, ետ նմա իշխանութիւն վարդապետական, եւ յետ ամաց ինչ զգաւազան վարդապետական, եւ ի Ռէթ թուին որհնեաց զնա Լպիկոպոս(1)։

Փիլիպոսը իր ժամանակի ուսեալ Հոգեւորականներից է եղել։ «Էլուսաւորէր զամենայն մարդիկ իրրեւ դարեգակն», որով եւ ստանում է ողջ Հայութեան յարգանքը։ Խնամքով կրթուած նորարաց Վարդապետարանի իտէալներով եւ իր մեծամասնակ ուսուցչի օրինակով, Փիլիպոս Աղբակեցի ջանաց լուս ամենայնի արժանաւոր կերպով ի սպաս զնեյ իր բոլոր ընդունածը իր ուրեմի ազգի բարօրութեան համար։ Եւ պէտք է ասել, որ նա հասաւ իր նպատակին։

Ժամանակակից մի յիշատակագիր (1651) հետեւեալ զնահատականն է տալիս Փիլիպոս Աղբակեցու կաթողիկոսական եւ դպրոցական գործունէութեան. «Նստուելոյ յաթիւ հայրապետութեան զհայրն մեր, զտէր Փիլիպոս վարդապետն ի թուին Ռէթ ամին, յոր եւ սկիզբն կաթողիկոսութեան իւրոյ. դորացաւ եւս հանդէսի կրօնիւք եւ ամենամայրուչ բաղաքավարութեամբք, եւ ելից աշխարհս ողիղ կարգօք եւ կրօնաւորօք, եւ ընդարձակեաց դպրոցո եւ դասատունն եւ ժողովեալ յորով մանկունս, տայ յընթերցումն աստուածային բանից, յորոց ժամանեալ յարրունս ուսման եւ հասակին պարզեւէ արժանաւորացն իշխանութիւնս եւ շնորհս, եւ միմակս որք արձակեցան ի քաղաւ տեղիս եւ տակաւին եւս դիտեն արձակել(2)։ Այս վկայութեան մէջ շեշտուած է, որ Փիլիպոս կաթողիկոսի ժամանակաշրջանում ընդարձակուած են դպրոցները եւ կրթուած Հոգեւորականները բազմանում են, ինչ որ հաստատուած պատմական մի իրողութիւն է։

Փիլիպոս կաթողիկոս Աղբակեցի, ինչպէս վկայում է Դաւրիթեցին, «յիս ամաց ինչ», ենթադրաբար 1640 թուին, Յովհաննաւանքում գործող կաթողիկոսարանի Վարդապետարանի մերջնականապէս փոխադրում է Էջմիածին։

Այդ մասին շատ յապակ է Դաւրիթեցու ցուցմունքը. «Եւ դպարտունն զոր ի Յունանմայնք հաստատեցին. սա եւս կարի հաստատեալ, եւ ուսմամբ եւ աւազելնութեամբ վարժեալ հասոյց ի կատարելութիւն. եւ յետ ամաց ինչ փոխեաց ի Յունանմայնից եւ երբ ի սուրբ Էջմիածինն, եւ անդ հարեաց դպրոցն, որ եւ ամենեքեան ուսան եւ եղեն արք պիտանիք, վարդապետք եւ եպիսկոպոսք, եւ քահանայք։ Եւ ի վաղնջուց խափանեալ վանօրայք յցան աւրեղալիւք, եւ դիւղք, եւ քաղաքք երիցամբք, եւ դեռ եւս օր յաւուր անէ նորին սահմանադրութեամբ(3)։

Աղբակեցու ժամանակ Վարդապետարանը տեղաւորում է Մովսէս Տաթևացու կառուցած շինութիւններից մէկում, վանքի արեւելեան թեւում։ Աղբակեցին այն աստիճան ազատամիտ եւ աւսման սիրող էր, որ թալ տուեց Պոդոս Պիրմալի լուսին միսիոնարին իր Վարդապետարանի մէջ գաւառաւորելու։ Ոսկան Վրդ. Երեւանցին հետեւել է այս դպրոցի դասընթացներին(4)։

Եւր Վարդապետարանի սիւնն է հանդիսանում Սիմէոն Վարդապետ

(1) Դաւրիթեցի Ա., «Պատմութիւն» վաղարշապատ, 1806, էջ 315։

(2) Մաշտոցի Ամուսն Մատեմադարան, Զեւագիր Թիւ 1502, էջ 528ա։

(3) Դաւրիթեցի, Յոյմբ, էջ 325։

(4) Զամչեան, «Պատմութիւն», Հատ. Գ, էջ 622, 638, 640։

Ջուղայեցիներն)։ Նա ընդգծելով ներքին դատարանի էլիմիացումը, նորից ժամանակ վարելով տառապանքալիս պաշտոններ էլ, Երևանցիք շատ հառաչելով նրա վարքին և քառաբուրքալիս, խնդրում են կաթողիկոսից նրան իրենց տառապանքը նշանակել։ Հայրապետը ընդառաջում է նրանց խնդրանքին։ «Ըստ խնդրոց նոցա արար այնպէս, առաքեալք ի վանն նոցա, որ է գաւառին Գառնայ, անուամբ Ս. Ամենափրկչի, որ ժականուամբ Հաւուց Թառն»(6)։

Չափշտան էլ վկայում է Վարդապետարանի էլիմիացումի փոխադրուելու մասին։ «Երայ ֆիլիպոս կաթողիկոս և ղարաաուն մեծ յէմիաժին, ուր ժողովեալ զմանկունա ետ ժարգել զնոսա յուսումն, կարգեալ նոցա գառաաուն ղԱթմէն վարդապետ Ջուղայեցի, գաշակերա Մելքիսէթ վարդապետի, որ և յետ ուսուցանելոյ նոցա զարուեստ քերականութեան էլ անտի և չրջեալ յայլ ևւ այլ տեղիս՝ հուսկ յետոյ զնայ յեւզոկիս ևւ անդ մեռաւ յամի 1627»(7)։

Աթմէն Ջուղայեցու ուսումնական գործի մաս է կազմել նաեւ գաւառագրերի պատրաստութիւնը։ Այսպէս, Հաւուց Թառնում նա գրել է «Արտաքին գրոց» իբր ներածութիւն այդ անուան տակ տառադարձութիւնների և «Տրամարանութիւն»։ Տպագրում է նաեւ Պրոկդի վրացերէնից թարգմանուած իմաստասիրական մէկ երկը։ Աթմէն Ջուղայեցու գրական վաստակի մասին լուրջ ուսումնասիրութիւն ունի Վ. Չալոյեանը (Պատմա-Բանասիրական Հանդէս, 1958, էջ 136-141)։

Այսպիսով, Հարանդ Անապատի և Ամրտալուի վանքի դպրոցներում կրթուած մեծ ուսուցիչը՝ Մելքիսեդեկ Վաթնյին, հանդիսանում է գլխավոր ուսմանից մէկը էլիմիացումի նոր Վարդապետարանի ստեղծման գործում, այդ երկու բարձր դպրոցների լաւագոյն տառադարձութիւններն ու ձգտումները խտացնելով այս նորի մէջ։ Այս մեծ ճիշդ տուեց իր մեծ արդիւնքը։ Մեր յիշած լաւաւոր անուններից բացի, այս դպրոցին ենք պարտական նաեւ Ջուղայի դպրոցի ծաղկումը, որի հիմը դրեցին Խաչատուր Կեռարացին, Ոսկան Երեւանցին, իրենց մօտիկ այլ գործակիցների հետ միասին էլիմիացումի դպրոցը իր այս մեծ յաղորդութիւնը պարտական է այն իրողութեան, որ շարժումը գալիս էր Հայութեան ամէնից հարագատ ևւ գիտակից երկու շրջաններից՝ Միւնիքից ևւ Վասպուրականից։

Դիտելի է մի հանդամանք ևւս։ Դա այն է, որ Փիլիպոս կաթողիկոսի ժամանակ ոչ միայն դպրոցների թիւն է շատանում, այլ նաեւ աշակերտների գիտութեան սահմաններն են ընդարձակուում։ Դպրոցի շրջանաւարտները ժամանակի ամէնից գիտուն մարդիկը լինելով, իբրեւ հոգեւորական գործելիս հասկանում ևւ զնահատում էին ուսման տեղն ու դերը։ Կաթողիկոսն էլ գիտէր մարդկանց տեղաւորել իրենց ամէնից աւելի յարմար տեղին ու պաշտօնին, որով լաւագոյն կերպով գրաւորում էին նրանց ուսման ու գիտելիքները։ Դաւիթ Բաղդիւնցին Փիլիպոս կաթողիկոսի պատրաստած աշակերտներին Թուարկիւլոց յետոյ, արդար Հիացմամբ ևւ հպարտութեամբ բացազանջում է. «Այլ ևւ զթիւ վարդապետաց ժամանակի սորա ո՞ կարէ ընդ գրով արականել, զի ձեռնադրեաց սա աւելի քան զչորս հարիւր եպիսկոպոս ևւ վարդապետ, որոնց ամենեցուն վերակացու ևւ գլուխ Յակոբ վարդապետ Ջուղայեցի»(8)։

(5) Ամանեան Ա., «Հայոց Անճանաչանքի Բառարան», Հատ. Դ, էջ 516։

(6) Տաշեան, «Մար ծուցակ», էջ 365։ Դարթեցի, Տոյնը, էջ 405։

(7) Չալոյեան, Տոյնը, էջ 619-620։

(8) Ամանեան, «Դիւան Հայոց Պատմութեան», Գիրք Ժ, Թիֆլիս, 1912, էջ 61։

Փիլիպոս կաթողիկոսի ժամանակ Վարդապետարանը հասցրեց մասնակաւոր դործիչների մի հոյակապ սերունդ։ Դաւիթ Բաղիշեցին, մեծ հայրապետի ձեռնասուններից մէկը, այդ փաղանգի մասին գրում է. «Եին յաւուրս սորա անուանի վարդապետք. նախ Յակոբ վարդապետ Զուղայեցի, որ յետոյ կաթողիկոս. Զաքարիա Վաղարշապատցի, Սաշատուր Աղուլեցի, Եսայի Երնջակա, միւս Սաշատուր Ասպահանցի, Գրիգոր Կեսարացի, Կարապետ Մոկացի օծեալ ձեռամբ սորա. Յովհաննէս Ուսանցի, Բարսեղ առաջնորդ Ամդոյ, Գաւրուցի Սաշատուր վարդապետ Բուժիկ Յովհաննէսի աշակերտի Բարսղի, որ շինեաց զԱմրդօլու Ս. Յովհաննէսն այս Սաշատուր եւ Յովհաննէս Բաղիշեցի եւ Մեսրոպ վարդապետ քաջ քարոզարն եւ լրեալ շնորհօքն հոգւոյն սրբոյ Բաղիշեցի, որ թուին ՌՁԵ (1636) օծեալ եղև և պիսկոպոս եւ նոյն աւուր ընկալեալ զաւագան վարդապետութեան ձեռամբ այս Փիլիպոսի սրբազան կաթողիկոսի եւ շնորհեալ առաջնորդ մայրաքաղաքին Բաղիշու... այլ եւ զթիւ վարդապետաց ժամանակի սորա ո՞ր կարէ ընդ զրով արկանել. զի ձեռնագրեաց աւելի քան զչորս հարիւր եպիսկոպոս եւ վարդապետ որոց ամենեցուն վերակացու եւ զլուխ Յակոբ վարդապետ Զուղայեցին էր»(11) :

Գ Լ Ո Ւ Խ Ը

ՎԱՐԴԱՊԵՏԱՐԱՆԸ ՅԱԿՈԲ Դ ԶՈՒՂԱՅԵՑՈՒ ՕՐՈՎ

(1655 – 1680)

Մատենադարանի թիւ 981 ձաւոցի յիշատակարանի հեղինակը հիացմունքով է ողջունում Յակոբ կաթողիկոսի դահակալութիւնը. «... Յաջորդէ զաթոռ Լուսաւորչին՝ բարեփառ եւ երջանիկ Հայրապետն Յակովորոս, յամի հազարերորդի հարիւրերորդի եւ չորրորդի թուականութեան Հայկական սեռի»(1) :

Ըստ պատմական տեղեկութիւնների, իր նախնիքը Շիրակից են, սակայն ինքը ծնունդ է չին Զուղա :

Յակոբ Դ Զուղայեցին (1655–1680) իրաւամբ համարում է Հայ Եկեղեցու իր դարի բաղձարդին հոգեւորականը : Ուսումը ստացել է Նոր Զուղայի եւ Էջմիածնի դպրոցներում, Սաշատուր Կեսարացու եւ Փիլիպոս կաթողիկոսի շնչի ներքոյ : Զաքարիա պատմիչը հաղորդում է, որ Զուղայեցին Սաշատուր Կեսարացուց «ուսաւ զամենայն վարս առաքինութեան եւ զամենայն դիտութիւնս աստուածային զրոյց եւ եղև կուսակրօն քահանայ» :

Դաւիթ Բաղիշեցին էլ թուարկելով Փիլիպոս կաթողիկոսի ժամանակի նշանաւոր եւ դիտուն վարդապետներին, նրանց զլիաւորն է համարում Յակոբ Զուղայեցուն. «Եին յաւուրս սորա (Փիլիպոս կաթողիկոսի) անուանի վարդապետք, նախ Յակոբ վարդապետ Զուղայեցի, որ յետոյ եղև կաթողիկոս» : Յիշելուց յետոյ թէ Փիլիպոս կաթողիկոսը աւելի քան 400 հոգեւորա-

(11) Աղաճեան, մոյմը, էջ 51 :

(1) Մատենադարանի Զեազիր քիւ 981. տե՛ս Յակոբ Արարատ, 1888, էջ 428 :

կան աշակերտներ է հասցրել, աւելացնում է. «Որոց տմենեցուն վերակացու եւ գլուխ Յակոբ վարդապետ Զուղայեցին էր»(2) :

Համաձայն այս նշուած աղբիւրի, Յակոբ Զուղայեցին իր ուսուցչի վերջին տարիներին եղել է էլմիածնի Վարդապետարանի գլխաւոր դաստախօսն ու վարչիւր, կաթողիկոսի աջ բաղկեր նրա վարչական եւ դպրոցական գործունէութիւնների մէջ :

Յակոբ Դ Զուղայեցին աւելի մեծ հոսանքով առաջ է մղում հայրապետանոցի Վարդապետարանը իր կաթողիկոսութեան ժամանակ եւ այն հասցնում շտապում մի բարձրութեան : Հարստանում, ճոխանում է նաեւ վանքն ու հայրապետական Աթոռը : Մի յիշատակագիր այսպէս է նկարագրում այդ. «Սովաւ եւ ի ձեռն ոտրին յաւելուն եւ սղաւաք յոլովք եւ անօթք բաղմաթիւք մեծի տաճարիս, ընդ որս եւ մատենից գումարութիւնք ի մի ոչ տակաւք եւ նոցին խոկացողք եւ ի նոյնս պարագողք յոգնակածառք»(3) :

Զուղայեցու օրով Ս. էլմիածնի փառքն էր հանդիսանում Ստեփանոս վարդապետ Լեւոնցին, որը ծնունդ էր Լվով քաղաքում, Ժիշ Դարի առաջին տասնամեակում, մեծահարուստ ընտանիքում : Լինելով բարեպաշտ ծնողների զաւակ, նա մանկուց վայելեց եկեղեցու բարերար ազդեցութեան բարիքները եւ մեծացաւ այդ մթնոլորտում : Նա սովորեց Լվովի բարձրագոյն դպրոցում, հմտանալով լատին լեզուի մէջ : Յատկապէս հետեւել է փիլիսոփայական գիտութիւններին եւ նկարչութեան, Լեւհասայերի ձուլման, Նիւկոլ Թորոսովիչի պատճառած տակնուվրայութիւնների հետեւանքով սուր կարիք զգացողեց Հայագիտութեան մէջ զարգացած եւ լատին կրօնաւորների հետ մրցելու, նրանց դէմ Հայ եկեղեցին ու նրա հօտը պաշտպանելու կարող տեղացի անձնակազմութիւնների : Այդ կարիքը բաւարարելու մտքով Ստեփանոսը գալիս է էլմիածին : Լինելով ի ծնէ ուշիմ եւ ընդունակ, յաջողութեամբ տիրապետում է հայերէն լեզուին, մաքուր եւ կանոնաւոր գրաբարին, ստակայն այլեւս չի վերադառնում Լեւհաստան, այլ մնում է էլմիածին եւ Փիլիսոփայոս կաթողիկոսից վարդապետ ձեռնադրուելով նուիրւում է կրթական գործին : Որպէս Մայր Աթոռի միաբան եւ գիտուն մարդ, նա շուտով տիրանում է մեծ համբաւի, որը օր աւուր մեծանում է : Այդ բանում պակաս զեր չեն խաղում նաեւ նրա վարչական կարողութիւնը եւ զբաղմունքաւորութեան գործերը : Նրա Թարգմանութիւններից են. «Յովսէփոսի պատմագրութիւն», «Մի դրոց պատճառաց Արիստոտելի կամ ոմանց թուի Պրոկղի», «Դիրք քնադական Արիստոտելի եւ լուծմունք նորին», «Բանք իմաստասիրականք եւ աստուածաբանականք Համառատարար իբր ռահմանօրէն արտադրեալք եւ հաւաքեալք ըստ այբուբենից» : Սրանք զուտ փիլիսոփայական աշխատութիւններ էին, իսկ նրա կրօնական-աստուածաբանական Թարգմանութիւններից յայտնի են «Դիրք սրբոյն Դիոնիսիոսի Արիստագաւազոյ յաղագս երկնայնոց քահանայապետութեանց», «Հայելի վարուց որ կոչի Ֆրանկաց հարանց վարք», «Համառոտ հաւաքումն յաղագս հոգւոյ բանականի», (Թովմա Աղուխնայի), «Համառոտ հաւաքումն յաղագս Հրեշտակաց», «Բուրաստան աղօթից» : «Դիրք Յեսուայ սրգւոյ Սիրաքայ» աստուածաշնչական գրքի Թարգմանութիւնը այս շարքում յատկանշական տեղ է բռնում : Նոյնը կարելի է ասել Ղուբանի Թարգմանութեան մասին, որը վերնագրուած է «Դիրք օրինաց Հազարացւոց կամ Իսմայելացւոց որ կոչի Ղուբան, այսինքն, հաւաքումն պատուիրանաց,

(2) Աղանձ, «Դրան...», Գիթ Ժ, էջ 51 :

(3) Մատենադարան, Զեաւգիր քիւ 981. տե՛ս նաեւ Արարատ, 1888, էջ 429 :

Թարգմանեցաւ ի լատինացոց բարբառէ ի լեզու Հայոց աշխատասիրութեամբ իմաստասէր Ստեփանոս Լեւոնցոյն։

Այս թարգմարդին փոխադրող գործիչը, որ Ժի Դարի Հայոց գրականութեան առաջնակարգ զարդն է կազմում, ազդեցութիւն ու յիշատակ է թողել նաեւ իրեն նկարիչ։ Վախճանուել է 80 տարեկան հասակում, 1689 թուին եւ թաղուած է Ս. Հռիփսիմէի վանքի գերեզմանատանը(4)։

Ստեփանոս Լեւոնցոյ յիշատակած թարգմանութիւնների գիտական արժէքը մանրամասն վերլուծութեան է ենթարկում փոխադրողութեան գոյությունը Վազգէն Զալոյեանը(5)։

Ստեփանոս Լեւոնցին իր թարգմանութիւնները կատարել է էջմիածնի գաղոցի ուսման ժակարդակը բարձրացնելու համար եւ այդ գրքերից ոմանք օգտագործել է որպէս դասաւերջի։ Իր օրով էջմիածնում հաւաքուած գրասէր եւ գիտնական վարդապետների մասին ուշադրութեան արժանի տուեալներ է հաղորդում ինքը՝ Ստեփանոս Լեւոնցին, իր «Դիոնիսիոս Արիստակացու» ուշխատութեան 1662-ին լատիներէնից կատարած թարգմանութեան յիշատակարանում, որտեղ ասում է, որ թարգմանութիւնը կատարել է «ի խնդրոյ բարեմիտ եղբարցն, որք ի Սուրբ Աթոռս էջմիածին, ի հրահանգս իմաստասիրութեան կրթէին զանձինս իւրեանց։ Քանզի զայսու ժամանակուս բաղումք էին երևելիք վարդապետք քաջարանք, բանաստեղծք, աստուածային գրոց լաւ՝ դիտունք եւ հմուտք, յորոց մի էր Առաքել վարդապետն, քաջ բարունի եւ վիպասան, որ զժամանակագրութիւնս հայրապետաց եւ թագաւորոց գեղեցկայարմար բանիւք զորոյնաց եւ իւր յիշատակն անշնչելի եթող»(6)։

Լեւոնցոյ ակնարկած Առաքել վարդապետը Դաւրիթեցին է։ Նա ծնունդ է ժ.Զ. Դարի վերջում, Թաւրիղ քաղաքում։ Ուսումնս ստացել է Ս. էջմիածնում, Փիլիպոս կաթողիկոսի հովանու տակ, ձեռնադրուել է վարդապետ։ Վարել է զանազան վարչական պաշտօններ։ Յակոբ կաթողիկոսի ժամանակ եղել է Վարդապետարանի աւուուցիչ։ Նշանաւոր է իր զրած «Պատմութիւն»ը։

Ստեփանոս Լեւոնցին սիրուած ուսուցիչ է եղել։ Աշակերտները աւելիք չեն փախցնում նրա գովքը երգելու։ Նա դասախօսութիւններին նպաստելու համար կազմակերպում է վանական-գաղոցական խնամուած եւ շատ հարուստ դրաղարան, որի ղեկավար է նշանակում իր ընդունակ աշակերտներից Ներսէս սարկաւազին։ Մի յիշատակարանում Ներսէսը զրում է. «Եւ, ամենամեղ եւ շնչինս Ներսէս ծառայ ձեր եւ աշակերտ սրբոյ թարգմանչի քաջ հոգեւորի եւ անյաղթ փոխադրողի, թելադրողի հրահանգիս Ստեփանոսի իյովացուց եւ բանիւրում վարդապետին...»։ Մի ուրիշ տեղում՝ «Զուսուցիչն իմ եւ զվարժիչն զՍտեփանոս իյովցի քաջ հոգեւոր եւ թարգմանչի բարունին, որ էր արդ լի շնորհօք եւ հանճարով եւ սրբեալ հոգեւով սրբով, զի հասակաւ ըստ աստուածաբանութեան պարիսեօք զամենայն եղբարս կատարելագործէր փոխադրողական կրթութեամբ եւ թէպէտ հուսկ յետին դիս։ Վասնորոյ հայցեմք ի Տեառնէ Քրիստոսէ մերմէ զի յորժամ նստի յաթոռ փառոց հաստուցէ զվարձս սարին միոյն հաղարապատիկ բիւր եւ բիւրապատիկ եւ գիշատակն իւր անխրամատելի պահեսցէ»(7)։

(4) Ընդ. «Հայոց Պատմութիւն», Հատ. Գ, Սրբւանք, 1946, էջ 420։

(5) Պատմա-բանասիրական Հանդէս, 1958, քիւ 1, էջ 141-140։

(6) Մատենադարան, Ձեռագիր քիւ 5171, քերք 368ք-369ա։

(7) Մատենադարան, Ձեռագիր քիւ 110, էջ 465ք, 466ք։

Այսօր 57 ձեռագիր մատենաներ կան Մատենադարանում պահպանվող, որոնք բոլորն էլ յիշատակուած ժամանակաշրջանում են արտադրուել Ս. էջմիածնում: Բեղուն է եղել Լեւոնացու եւ նրա աշակերտների դործունէութիւնը, որոնք գրչին են պատկանում յիշատակուած ձեռագրերից շատերը:

Այդ ժամանակ Ս. էջմիածինն ունեցել է իր դրատունը, սրբ արդէն Հանդիսացել է մի կարգաւորուած հաստատութիւն եւ ունեցել է իր յատուկ դրժապահը՝ Լեւոնացու աշակերտներից մէկը՝ Ներսէս սարկաւադը, որը 1662 թուականին ընդօրինակուած մի ձեռագրի յիշատակարանում իր մասին թուղել է Հետեւեալը. «Այլ եւ դիւ տարբոշեալս ի սոցունց զգրքապահ եւ զծրօց մատենիս գնեռսն յիշել մաղթեմ ընդ սոցին...»(8):

Կան տուեալներ, որոնք հաստատում են թէ Ստեփանոս Լեւոնացին մի սոսկական ուսուցիչ չէր Վարդապետարանում, այլ նրա հոգին ու ղեկավար փերասեսուչը, մինչեւ իր փախճանումը:

Յակոբ կաթողիկոսի օրով էջմիածին Վարդապետարանը հասել էր ցանկալի բարձրութեան: Վայելում էր կաթողիկոսի լայն հովանաւորութիւնը եւ բազմաթիւ կարող ուսուցիչների անխոնջ ու բարուած աշխատունքի պրտուղները: Ժամանակի դիտութիւնը կեդրոնացել էր էջմիածին Վարդապետարանում եւ աւանդում ձեռնհասօրէն: Միւս՝ նոյն տիպի հայկական զբարոցները արդէն մնում էին ստուերում: Մովսէս Տաթեւացուց սկսած մինչեւ Միմէոն Ջուղայեցին, էջմիածին Վարդապետարանը անընդհատ փերել է ապրում: Ժամանակակից գրողներն ու պատմաբանները բառ չեն գտնում դովելու համար յատկապէս Միմէոն Ջուղայեցուն: Վարդապետարանում կարեւոր դեր են կատարել նաեւ Ներսէս սարկաւադը՝ որպէս զրժապահ եւ դասախօս, եւ պատմաբան Առաքել Դաւրիժեցին՝ որպէս դասախօս: Դաւրիժեցին իր պատմութիւնը գրեց իր ուսուցչի յորդորով եւ ցուցմունքներով: Պատմութիւնը սկսում է 1602 թուականից եւ հասնում է մինչեւ Փիլիպոս կաթողիկոսի մահը: Յակոբ Դ կաթողիկոսը խնդրում է նրան շարունակել իր բազմօգուտ աշխատանքը՝ Պատմութիւնը, որին ընդառաւում է ծերունի պատմագիրը եւ գիրքը հասցնում մինչեւ 1662 թուականը: Առաքել Դաւրիժեցին փախճանուել է էջմիածնում, խոր ծերութեան մէջ եւ թաղուել միաբանական դերագմանոցում: Նրա դամբարանը այսօր էլ յատուկ ուշադրութեան առարկայ է:

Նոյն շրջանի ուսներից է նաեւ Ջաքարիա պատմիչը, որի գործունէութեան մեծ մասը անց է կացել Յովհաննափնքում, որպէս վանահայր եւ ուսուցիչ: Թողել է եռահատոր մի «Պատմութիւն», որ հասնում է մինչեւ Նահապետ Ուսանյեցի կաթողիկոսի օրերը: Այդ գիրքը լոյս է տեսել էջմիածնում 1872-ին:

Յիշելի է նաեւ Ջաքարիա Վաղարշապատցին, որին Ջարրանալեան եւ Ալիշան մի պատմական աշխատութիւն են փերադրում: Մենք Երեւանի Մատենադարանում այդ աշխատութեան հետքերը չգտանք: Հանդիպեցինք Վաղարշապատցու անունով մի քանի յիշատակարանների միայն, բայց ոչ՝ երեք կաթողիկոսների պատմութիւնը ընդգրկող ամբողջական մի աշխատութեան:

Մեզ ծանօթ Դաւիթ Բաղիւնեցին գրում է. «Թուին ՌժԴ (1655) նստաւ կաթողիկոս Յակոբ Ջուղայեցին, այր սուրբ եւ ընտրեալ յար եւ նման մեծին Մովսէսի եւ Փիլիպոսի, եւ ի ժամանակս սորա էին վարդապետք եւ միաբանք ի Սուրբ էջմիածին. Յովհաննէս վարդապետ, Սահակ վարդապետ Աթոռա-

(8) Նոյմը, էջ 467բ:

կալ, Միջայլ, Մովսէս, միւս Մովսէս, Դարբէլ, Երեմիա, Առաքել վարդապետ պատմադիր, Ստեփանոս, Աւետիս. սոքա ամենեքեան սիւնը եկեղեցւոյ, եւ անթոյճ հոգւոյն սրբոյ անյաղթ փիլիսոփայ, այլ եւ Ղազար վարդապետ, Սարգիս վարդապետ ի Թէոդոսոպոլիս եւ Ստեփանոս վարդապետն մեր սիրելի ի Ձմիւռն քաղաք. եւ որչափ քաղաքաց առաջնորդք այժմ, աշակերտք են Յակոբ կաթողիկոսին»⁽⁹⁾։

Այստ Եովհաննիսեանը Բաղիշեցու հաղորդած այս տեղեկութեան առիթով անում է հետաքրքիր եզրակացութիւններ. «Այս վկայութիւնները կարելոր են որչափ Բաղիշեցին այն հեղինակն է հենց, որ արժանահատ տեղեկութիւններ է հաղորդում ԺԵ-ԺԸ Դարերի Հայ վանական զարոցների եւ նրանց նշանաւոր դասապետների մասին... Վանական լուսաւորութեան մի շարժում էր այս, որ սկիզբ առնելով Մովսէս Տաթևացու Զանգերով, դարդացման բարձրակէտին հասաւ Զուլայեցու օրօք եւ հանդամանօրէն նկարագրուած է Լեւոնու գրուած Դարիժեցու գրքում»⁽¹⁰⁾։

ԺԻ Դարի լուսաւորութեան այս Զանգերի նպատակն էր հակադդել դասակրթման ու բարոյակրթման այն ընթացքին, որ ծաւալուած էր վանական միջավայրում ԺԵ-ԺԶ Դարերում։ Մովսէս Տաթևացին եւ նրա անմիջական յաջորդները, խոհմութիւնը ունեցան իրենց տեսիլքովը վերանորոգել վանական կեանքը եւ ստեղծել արժանաւոր եկեղեցականների խումբեր, որոնք աւտիկ կարողանային ապահովել վանական հաստատութիւնների վերականգնումը։ Այդ խմբից առանձն էր Ոսկան Երեւանցին, Վանանդեցիները եւ այլն, ուշխտեցին եւ սովորեցին եւրոպական կեդրոններում եւ իրենց կատարած սպառնական գործով մեծապէս սատարեցին այժմայն էլ միայն էլ միաժամանակ վերակրթման, այլ մանաւանդ ընդհանուր Հայ մշակութի վերելքին։

ԺԵ Դարի տեսիլք ունեցող Հայ հոգեւորականութիւնը, ակառժ Մովսէս Տաթևացուց, կենեց տուեց վանական հաստատութիւններին, նպատակ եւ բովանդակութիւն ներշնչեց նրանց եւ այդպիսով մեծ ծաւալութիւն մատուցեց ոչ միայն իր ժամանակի Հայ ժողովրդին, այլ ընդհանրապէս հետագայ սերունդներին էլ։

Յակոբ Դ Զուլայեցու վախճանումից յետոյ սկսում է այեկոծ մի շրջան։ Եղիազար Անթապի (1681-1691) եւ Նահապետ Ուռհայեցի (1691-1706) կաթողիկոսների օրով էլ միաժամանակ վարդապետարանը զգալի վայրէջք է ապրում։ Դա տիրող քաղաքական պայմանների եւ եկեղեցու ներքին կեանքում գոյութիւն ունեցող պայքարների ու երկպառակութիւնների արդիւնք էր։ Զաքարիա սարկաւազը այդ մասին գրում է. «Զկարգ եւ զկանոն առաջին կաթողիկոսին քայքայեցաւ ի Սուրբ Աթոռն եւ ամենայն վանօրէից»։

Բացի մանկավարժական-ուսումնա-դաստիարակչական եւ թարգմանական կամ ինքնուրոյն գրականութեան ստեղծումից, էլ միաժամանակ վարդապետարանի այս շրջանի շաղկերտները Հայ ժողովուրդին մատուցեցին եւս մի մեծ ծառայութիւն։ Դա կաթողիկէ եւ բողոքական թափանցման դէմ թումբ կանգնելու իմաստուն եւ ձեռնհաս կեցուածքն էր, որի մասնագր կիրիկեան Երեմիայ յետոյ համարեալ ջնջուել էր, բայց այս շրջանին բորբոքուած էր մեծ թափով յատկապէս Օսմանեան կայսրութեան հողերում, մասամբ էլ Գարուկաստանում։

(Շար. 5)

ՎԱՀԱՆ ԵՊՍ. ՏԻՐԵԱՆ

(9) Ազանմա, 803, էջ 52։

(10) Եովհաննիսեան Ա., «Երուսաղէմի Հայ Ազատագրական Մարի Գաղմութեան», Հատ. Բ, Երեւան, 1950, էջ 104։